

*О.А. Донченко,
д-р соціол. наук, проф.*

*Donchenko O.A.,
Doctor of Sociol. Sci., Prof.*

*Е.А. Афонін,
д-р соціол. наук, проф.*

*Afonin E.A.
Doctor of Sociol. Sci., Prof.*

ФЕНОМЕНИ ПСИХІЧНОЇ ІНФЛЯЦІЇ І ПРОЕКЦІЇ В ПОЛІТИЦІ

Abstract. Social transformation is not a linear process. Its trajectory contains items that substantially describe the opposite processes of inversion. This situation can be fully attributed to Ukraine after 2006. Under this fact the policy of that time can be regarded as irrational sphere, the main laws which are not in the minds of individuals, but in their collective unconscious. It also determines the algorithms of crisis recurrence of political system in general. One of the key determinants that define the nature of Politics conduct are pathopsychological processes, including mental inflation and projection, which are considered in this article.

Психічна інфляція з точки зору психології – це стан людини, в якому вона переживає нереальне відчуття власної ідентичності. З точки ж зору соціальної практики – це неготовність індивідуальної психіки до значних соціальних і особистісних випробувань.

Інфляція може бути занадто високою (і тоді її справжнє ім'я – манія величі) або занадто низькою (комплекс меншовартості, дефляція, або негативна інфляція). Це трапляється у випадках, коли психіка людини бере на себе занадто багато несвідомих змістів і втрачає здатність до їх усвідомленої диференціації. Засновник однієї з наукових шкіл аналітичної психології швейцарець К. Г. Юнг (1875–1961) вважає, що свідомість у стані інфляції¹ не здатна навчатися в минулого, розуміти теперішнє

¹ «Персона», за К. Г. Юнгом, це соціальна роль людини, що відповідає колективним очікуванням і настановам, отриманим у дитинстві. Здорова людина із сильним «Его» спілкується зі світом за допомогою гнучкої динамічної персони. Слабке ж «Его» ідентифікується з окремою персоною (лікар, вчений, артист, політик, українець, син тощо).

і робити вірні висновки відносно майбутнього, вона загіпнотизована сама собою, і з нею марно сперечатися, вона приречена на катастрофу, що веде до самознищення.

Внутрішнім наслідком асиміляції психікою людини змістів несвідомого є викид особистості за межі власного психофракталу (структури *індивідуального* психічного, що обумовлює психосоціальні можливості індивіда як унікальної істоти) у простір *колективного* психічного, тобто так званої об'єктивної психіки. Об'єктивна психіка містить в собі невичерпний зміст усього напрацьованого людством – знання, уявлення, переживання, архаїчні символи, мотиви, форми мислення і чуттєвості, всього того, про що люди домовляються разом, що вони зрозуміли, виокремили, проговорили, зробили тощо. Зрозуміло, що неструктурована об'єктивна психіка є суцільним хаосом, потрапляючи в який невідготовлена людина може зійти з розуму, а потім загинути. Якщо така людина опиняється на чолі політичної еліти в тоталітарному соціумі, вона затягне за собою не тільки політикум, а й весь народ. Життєво необхідним для нормального розвитку особистості є виокремлення свого особистісного змісту із змісту об'єктивної або колективної психіки. Особистісна психіка з її особистісними змістами є тільки невеличкою вершиною піраміди або айсберга психічного людини. Проте, на наш погляд, тільки вона має право брати на себе відповідальність за рішення і вчинки, які стосуються інших людей.

Посадова психічна інфляція. Чим слабкіша душа людини, тим легше вона підкоряється психічній інфляції, асимілюючи змісти колективного несвідомого в порожню частину власного психічного. Кожна висока посада містить у собі атрибути цієї посади, напрацьовані минулими поколіннями, великими історичними або релігійними особистостями, атрибути, які недорозвинена людина, вступаючи на певну посаду, присвоює собі і починає відчувати себе майже всесильною. Після Майдану народ побачив на високих посадах і на екранах телебачення цілу армію представників нової політичної еліти, які не змогли справитися з «подарунком долі». Народ побачив людей, які хутко ідентифікувались із новим титулом або посадою й узурпували архетипові якості соціальних ролей, які їм не належать. Людей, які потрапили в полон колективного несвідомого і набули роздутої амбітності й енергії (що неминуче йде від колективного несвідомого). Людей, які на очах змінилися до невпізнанності і які насамперед відразу ж почали думати тільки про те, як зберегти посаду, а разом із нею те величне самопочуття, від якого важко добровільно відмовитися. В епоху звуження світу, у час потужних глобалізаційних процесів «манія величі» виглядає принаймні як фарс – смішно і неадекватно. А тому вірним засобом боротьби з психічною інфляцією є, мабуть, гумор.

Тут включається механізм, який нагадує механізм анозогнозії у хворих на алкоголізм: свідомість людини, об'єднавшись з її підсвідомим, вибудовує власну філософію самозвеличення і самовиправдання. Саме до цієї філософії за допомогою певних символічних образів (а не суті речей) людина з психічною інфляцією добирає співзвучне коло «однодумців» для співпраці (основна праця – це збереження посади при відчайдушній байдужості до справ суспільства). Державна символіка – стяг, тризуб, портрети національних державних діячів, ідеї, слова і словосполучення з

підручників пострадянської української школи типу «національно-визвольна боротьба», «європейський вибір», «визволення України», «праця для народу», «розбудова демократії», «інтереси нації» і багато інших історико-патріотичних трафаретів і шаблонів – стає обов'язковим атрибутом інтеграції такої людини в політичну роль і додає їй енергії захисту і впевненості у тому, що саме ця символіка в будь-якій ситуації замінить їй творчу думку, системне мислення і самостійне рішення, не спрямоване на маніпулювання з електоральними симпатіями.

Усі ці трансперсональні змісти не є пасивним, інертним, мертвим чинником, вони, скоріше, активні сутності, що притягують до себе і поглинають того, хто прийшов до них по гроші, тобто порожній. Тому посада часто-густо має притягальну силу й владу над індивідом і провокує втопити особисту ідентичність в більш масштабній колективній ідентичності посади. Наслідок – атрофія особистості індивіда як індивідуальності і розширення його психічного за рахунок архетипових змістів.

Патологія психічної інфляції міститься не в наявності архетипової символіки, що спонукає до певних дій, а в дисоціації свідомості, яка вже не здатна панувати над несвідомим. Дисоціація свідомості характеризується відсутністю здатності диференціювати виокремлені змісти колективного несвідомого, обирати для роботи одні і остерігатися інших. Та ж сама колективна посада має позитивні і негативні ознаки і властивості. Особистісна влада над колективним несвідомим починається з виокремлення наукою цього несвідомого. Адже локалізованими в текстовому дискурсі, осмисленими і структурованими змістами несвідомого людина може і повинна в кінцевому підсумку керувати, включити їх в систему управління власними вчинками.

Можна сказати, що психічна дефляція, як і інфляція, є певними психологічними механізмами захисту людини від світу, який вона не здатна охопити.

Психічна інфляція має деякі важливі тонкощі. Так, ідентифікація людини з позаособистісними змістами призводить або до асиміляції Я цими змістами, або до ідентифікації з ними. У першому випадку, спираючись на несвідоме, людина бере на себе відповідальність за те, що її слова не розійдуться з ділом. Можна сказати, вона стає втіленням Духом (злим або добрим) без Душі. У другому випадку людина відмовляється взагалі брати на себе будь-яку відповідальність. Перший тип стає самовпевненим і пихатим, другий – заклопотаним і пригніченим. До першого варіанта належать мана-особистості (харизматичні лідери), мана-рухи (нацизм, шовінізм, ксенофобії, екологічні рухи), мана-ситуації (Майдан). До другого – представники низів суспільства, «парії», члени політичних, національних, расових груп, релігійних сект, люди, які ідентифікують себе із психологічно зручними соціальними ролями, що пропонують доступну компенсацію або виправдання для особистісних порожнеч і недоліків (розчинюючись в політичній партії, спільноті або релігії, проєктуючи кращі якості і риси на ідола або Небесного Батька, ідентифікуючи себе у своєму несвідомому з гріховною сірою масою тощо). Мана- або харизматична особистість, яка дійсно засвоює і підкоряє собі певний архетиповий образ, відчуває, що бажанням її «Я» ніщо не може завадити і з нею нічого не може статися.

Справжній вождь, лідер, харизматичний проводир завжди керований підсвідо-

мим. Ідентифікація з будь-яким архетипом (Великої Матері, Мудрого Старця, Аніми тощо) є для будь-якої людини (групи, ситуації) джерелом невичерпної енергії – як фізичної, так і психічної. І це нормально, бо людина у своїх надрах має безліч архетипів несвідомого і з цього боку вона є множинною істотою. Інша річ, як людина управляє чи управляє взагалі архетиповим базисом своєї психіки. Люди люблять обирати в лідери людину, якій притаманна енергійна, владна мова і манери, яка не знає втоми, завжди в тонусі і нічого й нікого не боїться. Проте їм важко прогнозувати, наскільки обраний ними лідер є рабом або хазяїном власного архетипового натхнення. Історія пам'ятає немало катастрофічних, страшних мана-постатей, які, отримуючи провідну посаду в тоталітарному суспільстві, втягують в безодню колективного несвідомого весь народ (Чингізхан, Гітлер, Сталін, Муссоліні тощо). Адже народ в тоталітарних соціумах не обирає, а підкоряється, особливо «справжньому» вождю. Мана-вождю притаманне таке психічне напруження, з якого врешті-решт народжується самотність і манія, які є небезпечними для розбудови нормального життя. Мабуть, для реального сучасного повсякдення, яке настає після великої бурі, необхідність у мана-особистості відпадає і зростає потреба в успішному політичному управлінні. Замість вождя суспільству потрібен політичний менеджер.

Управлінські стратегії – це (в даній статті) психологічні прояви політика, які впливають на формування його *відносин* з народом – поведінкових, когнітивних, емоційних. Взаємини між політиком і народом в різних соціальних ситуаціях мають виконувати різні функції.

У ситуаціях революційного типу ці відносини повинні викликати емоційний вибух, бунтівні сили, фізичну готовність до боротьби, активізувати архетипову енергію глибинних прагнень (Майдан). Тобто в революційній ситуації політик повинен бути політичним *вождем*, який працює з *масами*. Останні відрізняються від народу тим, що в революційній акції немає спеціалізації – всі, наче єдина маса, повинні робити одне й те саме. І відношення між вождем і масами в цій ситуації завжди нерівні, асиметричні: вождь є соціальним замовником для людей, він маніпулює масами для досягнення архетипового ефекту вибуху, який не може тривати довго. Але все повинно змінитися в постреволуційній ситуації наведення порядку з хаосу.

У ситуаціях повсякденної праці по встановленню нового порядку і стабільності маси перетворюються на *народ*, а вождь – на *управлінця*. Відношення між ними мають будуватися так, щоб викликати в народі довіру, соціальний спокій, повагу до професійних можливостей політика, бажання консолідуватись з ним в спільній праці, допомагати йому власними вчинками. Формування певних відношень залежить від управлінських стратегій політика, які мають демонструвати народу його безпосередню участь в плануванні і реалізації спільних справ. З ролі вождя політик має увійти в роль провідного управлінця соціальними процесами, що забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства. Саме так сприймають провідних політиків в Європі – як головних державних службовців, яким народ довірив управління своїм соціальним життям. Не як царів, не як месій, не як батьків, а як найефективніших управлінців, що вміють розбиратися в людях, формувати команду і працювати з нею.

Саме цей принцип фракталізується на всю організаційну структуру суспільства: саме за такими показниками люди в своїх організаціях вибирають директора.

Тобто різні ролі потребують різних відношень між політиком і народом. І якщо в революційній ситуації вождь має спровокувати майже містичний, ірреальний за своєю емоційною близькістю, зв'язок між собою і масами, то в ситуації повсякдення цей зв'язок необхідно перетворити на реальну співпрацю управлінця з актуалізацією реальних, справжніх спеціалізованих функцій кожної людини.

У разі, коли політик не готовий до перемини ролей, до адекватного переосмислення своєї соціальної функції управлінця і продовжує носити маску месії довше, аніж це можна було б виправдати інерційністю людської психіки, революційний хаос в суспільстві не може трансформуватися в порядок, він лише набуває якості інволюційного абсурду. Адже все в соціетальній психіці взаємозв'язане – якщо не зник месія, масі важко перетворитися на народ. Ситуація ускладнюється й тим, що ідентифікація політика з месією підкріплюється пошуком відповідної команди і появою інших, близьких йому по духу, менших за статусом месій, між якими починається внутрішньовидова конкуренція з головного питання – як втриматися, а в рамках новонародженої демократії це означає – як обдурити електорат. Головною їх потребою стає потреба в зовнішніх гарантіях збереження внутрішнього статусу месій, тобто, якщо сказати попросту – в збереженні службового крісла шляхом маніпулювання масами. Діяльність месій регулюється і підживлюється тими внутрішніми архетиповими силами колективного несвідомого, які перемогли в них власну Самість. А, як відомо, тільки Самість як вищий ступінь розвитку особистості людини здатна вивести на рівень свідомості проблеми власного психічного. Вони живуть у внутрішньому міфі, який створили їхня власна психіка, чим пояснюється той факт, що всі відносини із зовнішнім середовищем викривляються призмою міфу. А міф є нічим іншим, як певним комплексом захисних механізмів психіки, які «захищають» психіку людини від адекватного сприйняття реальності.

Одним із узагальнених механізмів такого захисту є механізм проєкції (перенос – контрперенос), який було виокремлено в психоаналізі. Використовуємо відпрацьований в психоаналізі принцип інтерпретації параметрів груп за аналогією з психологічними характеристиками індивіда. Ще англійський психоаналітик В. Байон, автор динамічної теорії групового функціонування, спробував перенести поняття і механізми психоаналізу на групу. Провідні російські психологи також вважають, що поставлена В. Байоном проблема можливості аналізу групи як системи за аналогією із системою «особистість», безумовно, заслуговує на увагу [11].

Австрійський психоаналітик і невропатолог Зігмунд Фройд (1856–1939) дійшов висновку, що бажання людини, які не здійснилися в минулому, мають тенденцію переноситися на новий об'єкт. З. Фройд назвав цей внутрішній регулятивний механізм психічного «неврозом переносу». Останній включає також відкритий радянським психологом литовського походження Блюмою Зейгарник (1900–1988) невроз перерваної (колись) дії, для якого характерним є сформованість настанови до її завершення в майбутньому. Крім того, в несвідомому є інші конфліктуючі між

собою настанови. Між усіма цими елементами несвідомого існують певні внутрішні відношення, через які людина і дивиться на світ.

У дорослому житті цей невроз поширюється на тих людей або на ті ситуації, від яких людина підсвідомо залежить і на яких вона перекладає відповідальність за свої вчинки. Вилікування від неврозу переносу пов'язане з його усвідомленням й означає позбавлення людини залежності від власного психічного.

К. Г. Юнг вбачав у проекції як поширеному явищі проявлення змістів колективного несвідомого, тобто архетипів. Проекція завжди має архетипові корені, вона завжди пов'язана із задоволенням базових потреб і інстинктів. Базова потреба в добрих батьках вважається архетиповою, а відносини між батьками і дитиною є фундаментальними для становлення формуючого простору між ними. Іноді архетипові змісти займають у психіці індивіда занадто об'ємне місце – фактично місце регулюючого центру, психічного ядра людини, її Самості, Я-цілісності. Наприклад, може йтися про архетип «Великої Матері», «Мудрого Батька» або навіть «Бога». Тобто мотивації, що містяться в механізмі переносу, можуть мати не тільки автобіографічне походження, а тому в них криються паростки майбутнього розвитку, які можна прогнозувати за відомими патернами і поведінковими зразками міфологічного походження.

Цілком зрозуміло, що політик як жива людина також може буди носієм цього неврозу і дуже важливо, щоб з політиком вищого рангу, від якого залежить життя мільйонів, постійно працював досвідчений психоаналітик. Чим більше метушні навколо людини, тим менше смислу, тим яскравіше проявляється перервана дія. «Вождизм» як психологічний стан людини триває стільки, скільки триває процес проекції. Саме психоаналітик, на відміну від колег і друзів, здатний довести комплекси вождя до сфери свідомого, інтеграції з ним, зробити необхідні кроки до того, щоб ці комплекси не визначали психічну регуляцію поведінки. Адже справжня демократія в умовах високонебезпечної цивілізації, якою стало людство, повинна стати високопсихологічним інструментом управління. Величезні катастрофи сьогодення є насамперед проявом психічного начала. І демократія є одним із засобів перетворення і врівноваження агресивних інстинктів політичними засобами.

На думку К. Г. Юнга, корені психопатології мас лежать у психології індивіда. І характерна психологічна напруга всього суспільства, яка супроводжує діяльність вождя-месії, пов'язана з тим, що його переконання, світогляд перетворюються на самозахисний ригідний пристрій, не здатний адекватно відтворювати дійсність.

Паралельне існування вождя-месії і народу – це ще м'який варіант абсурду. Гірший зразок продемонструвала німецька нація за часів Гітлера, коли злилася з комплексами Гітлера. Бо німці за своєю ментальністю більше, ніж, наприклад, українці, схильні до масових рухів, масової психології і масових умонастроїв.

Навіть якщо політик не мав у своїй біографії нічого, що може трансформуватись у невроз переносу, він обов'язково зустрінеться з цим явищем з боку народу. Приклад українського Майдану демонструє революційний перенос прагнень і очікувань народу на вождя. Потужний архетиповий викид енергії прагнень на політика – це справ-

ді величезне випробування для його психіки. Особливо, коли вона не є підготовленою досвідом подібних випробувань або допомогою психоаналітика. Такий архетиповий енергетично потужний перенос на вождя, як правило, актуалізує у відповідь його контрперенос, і тоді політик стає одержимим архетипом Мудрого Батька, намагаючись усю ситуацію покривати інтерпретаціями, гіпотезами і рекомендаціями. У революційній ситуації батьківський комплекс іноді є адекватним, і політику здається навіть, що він ступив на шлях успіху. Тим більше, що люди саме цього від нього і очікували на той момент і були готові виконувати всі його вимоги.

Але не готовий до перших ролей політик може пропустити той момент, коли архетип Мудрого Батька повинен поступитися місцем його власній Самості, його особистості, яка має зняти корону і взяти в руки лопату, щоб вимостити дорогу до нового суспільства, в якому люди перестали б бути дітьми, а стали дорослими. Він може пропустити момент, коли має здійснитися симетричне відношення «дорослий – дорослий». Політик, на якого і після завершення революційної ситуації поширюється проекція очікувань і прагнень народу, має стати тверезим управлінцем, не даючи приводу своїй психіці відповідати на невроз переносу контрпереносом, в якому будуть працювати вже його власні, автобіографічні перервані ситуації і нереалізовані настанови. З одного боку, контрперенос буде проявлятися як «загравання з народом», бажання отримувати нові і нові порції любові від нього, а з другого – у впровадженні в життя цінностей, що не є першочерговим запитом народу, але мають корені в настановах дитинства часів холодної війни СРСР з іншим «табором». Цими захисними цінностями, як правило, виступають *націоналізм, об'єктивізація вини* (коли причина в собі, але звинувачую інших) і пошук ворогів на своїй же території тощо. І це в той час, коли люди, що отямилась від революційних емоцій, потребують зовсім іншого – потужної системної роботи щодо коригування життєво важливих ланок в суспільстві. Енергія Майдану залишилася незатребуваною політиками, тому що запити народу (не маси!) і інтерпретації вождів (не управлінців!) стають асиметричними, а відношення – не реальними, не справжніми. Проекція робить будь-які відношення нереальними, несправжніми. Незатребувана енергія трансформується в апатію. В народі відчувається втрата здатності розуміти і виконувати рекомендації вождів, які мають витoki в їхньому особистому неврозі; і вожді, і народ впадають у відчай, бо не чують одне одного. Незважаючи на старання ЗМІ стати посередником між ними, в суспільстві виникає конфлікт на зразок тихої громадянської війни між народом і політиками.

Складовою цього конфлікту є діяльність маленьких месій, що хочуть народної любові, патерналістської залежності і обирають для цього відповідні верстви, наприклад, пенсіонерів і бомжів, які відповідають месіям такою ж патологічною взаємністю. Симетричні відношення між пенсіонерами і месією перетворюються на психологічне гальмо, що значно уповільнює процес автономізації і відділення простих громадян від політиків. Політикам, які не стали управлінцями, такий психологічний стан до вподоби, бо він охороняє їхній месіанський статус. Виконуючи будь-яке прохання від народу (що ми спостерігаємо як «загравання» з народом) політик

утримує його залежність від себе. Проте справжня робота політика в такій ситуації (доки народ ще не рефлексував власне прагнення відділитися, автономізуватися) полягає в тому, щоб інтерпретувати мотивації, що викликають залежність, і коригувати власні поведінкові стратегії. Результатом такої роботи має бути усвідомлене вирішення проблеми подолання залежності під назвою «проекція на політика».

Як правило, в переносі позначається тип відношення, що існує між тими, хто спілкується. Якщо придивитися, перенос можна побачити власними очима, він проявляє зміст суб'єктивних інтрапсихічних переживань у реальних діях – ставленні до інших людей чи ситуацій. Так, наприклад, ситуація з пайками від мера Києва вже котрий рік проявляє ставлення киян до себе і до ситуації в рідному місті. Ми бачимо громадян, які здатні за 20 гривень проковтнути, «не помітити» власне приниження, цинічне маніпулювання з боку влади, безглуздість соціальної ситуації в цілому. Психіка цих громадян потужно охороняє своїх носіїв від усвідомлення принизливих для них фактів. Спрацьовує потужний захисний механізм раціоналізації і самовиправдання. Отримувачі цієї пайки не усвідомлюють, що цей вчинок оголює їхнє власне негативне ставлення до самих себе і до влади, з якою вони себе психологічно зріднили. Але той факт, що не всі пенсіонери так зневажливо ставляться до себе, говорить про іншу тенденцію, яка дає паростки нового відношення між владою і народом. Ці люди бажають інших стосунків із владою, іншого ставлення до себе тому, що вони вже навчилися відрізнити смак пайкової олії від смаку власної гідності. Ці люди відмовляються ідентифікуватися з парадоксальною ситуацією, не бажають відповідати очікуванням людини, яка відпрацьовує на них змісти власних автобіографічних комплексів і неусвідомлених психологічних проблем. Вони говорять з ним мовою дорослих і рівних людей, для них важливішим став непрагматичний протест, аніж корисна гречка.

Проблема психологічного здоров'я політика виникає в історії не вперше (Гітлер, Сталін, Муссоліні, Чаушеску, Піночет та ін.), а сучасного політика, який працює в умовах цивілізаційних ризиків і складних внутрішніх обставин, – тим більше. І справа людей – вимагати конституційного права на психологічно здорових політиків, які здатні адекватно відтворювати ситуацію і управляти соціальними процесами, не трансформуючи їх у відповідності зі своїми комплексами. Відчуття нереальності, несправжності подій і реакцій на них неодноразово констатувалося соціологічними дослідженнями, ЗМІ і розмовами простих громадян. Те, що народ, який пережив тоталітарний сталінський режим, «реальний соціалізм» і «перебудову», буде вибудовувати своє ставлення до політиків у вигляді проекції своїх очікувань на Мудрого Батька, – не диво. А от політик, якщо він претендує на лідерство і реальний соціальний розвиток, просто зобов'язаний стежити за собою, щоб не опуститися на рівень контрпереносу. На жаль, український народ не раз міг спостерігати реакцію контрпереносу своїх політичних лідерів на ситуації, що викликали утруднення. В одному випадку це виглядало у формі «і як я потрапив у цю ситуацію, я ж не хотів, мене змусили, це ж не моє...», а в другому – у формі «от зараз відкрию царську скриньку і всіх задовольню», тобто регресивні форми реагування на реаль-

ні потреби і очікування. Перенос не просто повертає політика до значущих фігур батьківського минулого, до залишків дитячих неврозів, наближення яких пов'язано з появою тривоги – «велика загроза повертання» (Ж. Дерріда, «Страсти по Фройдю»), а потужно віддаляє його від реальних проблем сьогодення. Й досі люди згадують Миколу Терещенка та його родину, які реально служили суспільній справі, й тепер стоять прекрасні споруди в м. Глухові і Києві, що були збудовані цією сім'єю за власні кошти, в тому числі сучасний Інститут психології на Паньківській. Сучасних українських політиків невроз переносу настільки віддаляє від гостро необхідних проблем, людей і від того, що вони обіцяли і самі в це вірили, що вони, вічно незадоволені, змушені весь час шукати нову мету. А тому, мабуть, найважливіша якість лідера – його готовність постійно рефлексувати щодо адекватності власної точки зору, своїх реакцій, почуттів, думок, нової ситуації, не втрачаючи при цьому власної ситуативної спонтанності і почуття реальності.

Задоволення потреб, запитів, вимог завжди лежить за бортом відносин переносу. Народ не знаходить у політичному лідері об'єкта свого реального відношення і навпаки, політик не знаходить в народі об'єкта для власних справжніх мотивацій.

Перенос подібний до тих ліків, які для одних людей є панацеєю, а для інших – чистою отрутою. В епохи дезінтеграцій несвідоме проривається до самих меж свідомості, щоб компенсувати кризу, в якій перебуває остання. На наших очах відбувається неусвідомлене відігравання стосунків «мати – дитина» або «батько – дитина». Потреба політика в тому, щоб узяти на себе батьківську роль, викликає в народі, як правило, появу дитячої настанов. Хоча метою демократизації українського суспільства було подолання патерналістських настанов, зниження залежності від політичного віддзеркалювання за рахунок зростаючого відчуття реалістичної самооцінки та індивідуальної автономії членів суспільства. А самооцінка зростає лише в тому разі, коли зникає злиття з ідеалізованими фігурами політиків та виникають інші ідеали, що здатні стимулювати розвиток повноцінних міжособистісних відношень солідарності на іншому, горизонтальному рівні громадянського суспільства.

Зв'язок, що виникає внаслідок проєкцій політиків і народу стає життєво важливим для суспільства, він формує ту чи іншу атмосферу, інтегральні стани і перехідні властивості. В Україні внаслідок проєкцій, що затягнулися, знову з'явилася вже хронічна для українців політична напруженість як сила, що деформує соціально-психологічний простір. Якщо розуміти політичну напруженість як функцію від масштабу, інтенсивності, тривалості певного *типу відносин*, стає зрозумілим, чому психологічно нездорова поведінка політиків провокує у відповідь небажані тенденції інтегральних процесів.

А тип відносин, описаний у даній статті, можна назвати конфліктом між політикою і мораллю, що провокує, за дослідженням В.О. Татенко, такі наслідки, як: несформованість чи нерозвиненість у того, хто вважається політиком, мотивів власної політичної діяльності; нерозбірливість у засобах і способах політичної діяльності, спричинена несформованістю або деформацією базових соціальних моральних якостей особистості; нерішучість, невпевненість, навіюваність, невизнання інших

авторитетів, окрім себе; акцентуації характеру, темпераменту, різного роду психологічні комплекси, фобії, нетактовність, грубість, агресивність, конфліктність; безвідповідальне ставлення до виконання прямих обов'язків; неадекватна самооцінка і рівень домагань, зарозумілість, зловживання правом недоторканості, почуття вседозволеності, безкарності, непідсудності; зловживання механізмами санкціонування, навіювання, маніпулятивний стиль взаємодії; нездатність враховувати уроки минулого, робити правильні висновки, переоцінювати цінності, переглядати і коригувати цілі майбутньої діяльності тощо» [4].

Методологічною основою інтерпретацій отриманих даних є дедукція – метод пізнання процесів у їх цілісності і взаємозв'язку, метод, що розглядає об'єкти і явища в єдиному феноменологічному процесі. Наприклад, «команда» з точки зору дедуктивного мислення і управління – це процес результативної взаємодії, а не група людей зі своїми суперечливими прагненнями. А соціетальна психіка – це неусвідомлювані процеси адаптації і регулювання колективних настанов, уявлень, станів, що відбуваються за певними архетиповими патернами, віддаляючи або наближаючи соціум до ментального ядра. Процесуальний спосіб управління – це стратегічний спосіб, який виключає ситуації потрапляння в глухий кут. У процесуальному менеджменті законом є кінцева мета, епіфеномен процесу. Наприклад, Білл Гейтс (засновник Майкрософт) платив найбільшу зарплатню тим працівникам, які створюють ідеальні моделі процесу (гри, програми тощо) і інтерпретації можливих фактів з точки зору того, наскільки той чи інший факт уможливує досягнення кінцевої мети. У нашому випадку таким кінцевим епіфеноменом є повернення українців до найбільш ефективних форм власного життєвлаштування, які і є тим ментальним ядром, навколо якого відбуваються процеси зміни психологічної структури соціуму у формі несвідомих бінарних опозицій – екстраверсії/інтроверсії, раціональності/іраціональності, емоційності/прагматичності, інтуїтивності/сенсорності, екстернальності/інтернальності і ексекутивності/інтенціональності. Як вважав засновник структуралізму бельгійець Клод Леві-Строс (1908), саме бінарні опозиції найбільш впливають на життя людей. Як шлунок перетравлює їжу, так і несвідоме перетравлює психологічні феномени, що структурують емоції, уявлення, спогади і т. ін., надаючи їм певної форми.

Нижче наводяться таблиці, що здатні ілюструвати рух бінарних опозицій в результаті тих відношень, які складались продовж 2002–2008 рр. між владою і народом².

Результати дещо парадоксальні і не вписуються в гіпотетичну схему, що лежала в основі даного дослідження. Виходить, що саме така поведінка визначальних фігур

² Довідково: Моніторинг соціально-психологічних змін в українському суспільстві здійснюється Е.А. Афоніним за авторським проектом з 2002 р. «БАД» (автори: д-р психол. наук, проф. Л. Ф. Бурачук, д-р соціол. наук, проф. Е. А. Афонін, д-р соціол. наук, проф. О. А. Донченко) за участю:

у жовтні 2002 р. – лабораторії мас і організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (гол. наук. співроб., д-р соціол. наук, проф. О. А. Донченко);

у травні 2005 р. – Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України (директор Інституту д-р політ. наук, проф. І. В. Розпуганко);

у січні й грудні 2006 р., в грудні 2007 р і грудні 2008 р. – відділу Інституту економіки та економічного прогнозування НАН України (зав. відділу канд. соціол. наук О. М. Балакірева).

Таблиця 1

**Динаміка соціально-психологічних змін в українському суспільстві
(2002–2008)**

Характер вибірки	Сусп-во N=1771 (10.2002)	Сусп-во N=2029 (01.2006)	Сусп-во N=2275 (12.2006)	Сусп-во N=2109 (12.2007)	Сусп-во N=2099 (12.2008)	Голови РДА N=439 (05.2005)
Ознака якості	Розподіл подається у відсотках до загальної кількості опитаних респондентів					
Екстраверсія	19,3	32,7	33,4	35,2	38,9	41,5
Інтроверсія	27,9	17,7	18,6	21,6	20,1	8,2
Амбівалентність	52,8	49,6	48,0	43,2	41,0	50,3
Емоційність	14,6	21,5	23,3	27,2	25,0	14,1
Прагматичність	20,8	12,5	13,5	9,8	10,9	16,4
Амбівалентність	64,6	66,0	63,2	63,0	64,1	69,5
Ірраціональність	12,2	8,9	6,3	8,4	7,9	0,7
Раціональність	26,4	34,2	37,4	39,4	38,3	64,9
Амбівалентність	61,4	56,9	56,3	52,2	53,8	34,4
Інтуїтивність	8,1	23,2	26,5	28,5	29,9	72,7
Сенсорність	12,9	20,6	20,5	21,7	21,0	6,4
Амбівалентність	79,1	56,2	53,0	49,8	49,1	21,0
Екстернальність	7,8	22,2	22,9	25,1	26,3	8,4
Інтернальність	22,5	9,3	9,4	9,5	11,1	47,6
Амбівалентність	69,7	68,5	67,7	65,4	62,6	44,0
Екзекутивність	12,1	9,4	9,5	9,8	8,7	2,1
Інтенціональність	17,4	44,5	46,8	47,8	47,0	78,8
Амбівалентність	70,5	46,1	43,7	42,3	44,3	19,1

Таблиця 2

Динаміка відтворення соціальної ідентичності в Україні (2002–2008)

Характер вибірки	Сусп-во N=1771 (10.2002)	Сусп-во N=2029 (01.2006)	Сусп-во N=2275 (12.2006)	Сусп-во N=2109 (12.2007)	Сусп-во N=2099 (12.2008)	Голови РДА N=439 (05.2005)
Ознака якості	Розподіл подається у відсотках до загальної кількості вибірки					
Сформованість соціальної ідентичності	33,65%	42,78%	44,68%	47,35%	47,52	58,62%

в українському політикумі наближає український загаль до самого себе, до власної ментальної ідентичності. Так, показник по шкалі *екстернальність/інтернальність* говорить про різке падіння інтернальності, що, з одного, суто академічного, боку, означає нездорове зростання делегування відповідальності на владу, вождів. Але з іншого, суто ментального боку (а ментальність історично формується як найефективніший засіб пристосування до ситуації) розвертання соціальної психіки до екстернальності означає відмову від «інтернально правильних», але негнучких і в даній ситуації неефективних форм поведінки. Матеріалістична парадигма та науковий гімн інтернальності як її наслідок завжди були чужими для української ментальності, яка базується на язичництві з його налаштованістю на полірелігійні настанови, що найкраще здатні мирити людину зі змінами ситуації. Українець, який крутився на історичному шампурі, намагаючись пристосуватися до кочівників і завойовників усіх мастей (аби вижити на своїй землі), так само пристосовується і до нинішньої ситуації. Це можна назвати ригідністю, редукцією, як завгодно, але в даному випадку ми бачимо перемогу психічного над психологічним, інстинктивного над навченим. Психіка як епіфеномен сама відповідає на виклики ситуації.

Показники по шкалі «чоловіче/жіноче, або *інтенціональність/екзекутивність*», на перший погляд, показують різке падіння ін'є-ського, жіночого начала, що є ядром української ментальності, її розмивання, віддалення від процесів соціальної ідентичності, підвищення бойовничого самозахисту тощо. Проте це не зовсім так. Зростання чоловічого (ян-ського) психічного означає, що соціальна психіка спрацьовує за «архетипом запорожця», який розслаблено пив-гуляв скільки хотів, аж доки ситуація не затребувала його «шибайголовості». Цей архетип зміни «ін'є» на «ян» завжди працював і працює всюди, де люди мають справу із землеробством, і означає здатність психіки до різкої перебудови ритму життя: зима – тривалий відпочинок, весна – літо – осінь – напружена робота. Мабуть, саме зараз українське несвідоме (раніше за людську свідомість) відчуло необхідність великої роботи.

Зростання показників *інтуїтивності і сенсорності* говорить про те, що велику роботу українці можуть підняти і самостійно, незважаючи на те, що політики гальмують цей процес. Зростання цих показників демонструє зростання тону оновлення, розвитку, творчості, прогресу (інтуїція) і впевненості у своїх силах, думках, почуттях, справах (сенсорність). Незважаючи на те, що вся українська нація розгойдувалась на «свободі слова», була прикута до масових ЗМІ, а, може, завдяки цьому, вона не втратила усвідомлене відчуття власного шляху і власних можливостей. Навпаки. Наприклад, відомий факт, коли екскурсоводи пропонували свої послуги всім бажаючим за умови, що останні можуть платити скільки зможуть, якщо їм сподобається екскурсія, або не платити зовсім, якщо ні. Реальність перевищила всі очікування: люди платили кращим працівникам більше, аніж належалося, а погані (або ледачі) просто пішли в інші місця. Аналогічні ситуації в країні швидко стали повсякденням у багатьох (зрозуміло, не державних) сферах.

Різкий підйом *екстраверсії* в суспільстві на даному етапі може означати тільки одне – прискіпливий аналіз можливостей виживання, які існують у навколиш-

ньому світі. У тому числі у світі, який має великий досвід виживання в скрутних умовах економічної і політичної депресії – американський (конкурентоздатність), європейський (максимальна економія і бережливість), азійський (автохтонний капіталізм в національних традиційних країнах – в посткомуністичному світі і ряді країн Азії, Китаї, В'єтнамі, де під автохтонними тенденціями маються на увазі територіальні, національні, культурні та ін.). Тобто, сьогодні ми пов'язуємо екстраверсію з пізнанням зовнішнього світу, з дитинством українського народу. Природно, що відчуття себе переростком суттєво знижує самооцінку українців, змушує їх несвідомо шукати ворога такого абсурдного стану речей і знаходити його в клані політиків...

Здавалося б, зростання екстраверсії для українців означає розмивання позитивної ідентичності. Проте в психіці завжди працюють захисні механізми, і одним із таких є підвищення *емоційності*. Це означає, що екстраверсійні виклики перебувають під критичною емоційною оцінкою народу. А оскільки емоційна складова українців завжди тісно корелювала з моральним аспектом того, що відбувається, цей показник виступає чинником переоцінки цінностей на користь їх позитивної ідентичності. На цьому етапі, можливо, знайде відродження поміркований «архетип бідності» українців, який сформувався під впливом постійних набігів кочових народів (навіщо накопичувати, якщо все одно віднімуть?) і який знецінює цинічне збагачення як сенс життя. Проте, як видно з таблиці, у представників влади останній показник у протилежному статусі.

У цілому заспокоює стабільне підвищення показника раціональності, що означає підвищення власне рідного для українців вміння жити розумно і економічно. Це дає позитивний прогноз щодо нормального проходження Україною усіх випробувань, в тому рахунку політичної і економічної кризи. Отже, можна зробити загальний висновок: діяльність політичних лідерів на теренах України вмикає неусвідомлені механізми саморегуляції соціального психічного, що саме по собі, може, і не оптимізує економічні й соціальні процеси руху до цивілізованого світу, але створює психологічні передумови для позитивного оздоровлення української ментальності.

Висновки

Нові політичні сили повинні виробити здорову психологічну стратегію своєї поведінки, осучаснити форми взаємин з народом на основі реалістичної політики, що виходить з реальних соціальних інтересів усіх верств суспільства. Визнання нової реальності, в яку крокує Україна, має супроводжуватися новою психологією політиків – психологією розумної адекватної людини, що обрала своєю професією державну роботу, тобто роботу для народу. Так сприймають політичні посади в цивілізованому світі, так потребує глобалізаційна реальність – очікувана ліберальна сучасність, в якій буде послаблення інституціоналізації і посилення зв'язку з людською діяльністю [10].

Головною формою відносин політиків з народом є експлуатація під кодовою назвою «бразилізація» – ігнорування верхніми колами свого населення в той час, як

капіталом сьогодні у всьому світі визнаються не стільки гроші і матеріальний ресурс в цілому, скільки концентрація людських, культурних, символічних та інших ресурсів. Україна сьогодні існує в умовах постмодерного хаосу, що змішує всі смаки і тенденції, погляди і очікування, тобто на етапі виклику Диявола (за А. Тойнбі) або в точці біфуркації (за І. Пригожиним).

Світ уже не доганяє Захід, а існує в рамках глобального капіталізму на його (Заходу) попередніх, але не кінцевих, умовах. Справа в тому, що капіталізм змінюється тому, що мають значення соціетальні особливості народів – насамперед психіка і культура, а також те, як політичні еліти реагують на основний закон соціальних трансформацій, що сформулював відомий угорський соціолог Карл Поланї (1886–1964) і який стосується насамперед зламаних людських доль. Це закон про необхідність відповідності швидкості змін і темпів адаптації населення до цих змін. В Україні надшвидке підкорення трудової діяльності дикому ринку зруйнувало органічну єдність українців, котра тимчасово, але була встановлена в радянський період. Цю єдність необхідно тепер формувати на інших засадах, а для цього необхідно згадати історію і те в ній, що колись народило конфлікт між Сходом і Заходом – *не мова, а праця, трудова діяльність і те, який соціальний статус вона дає людям, – тут і вільний час, і гроші, і культура, і умови життя...*

У парадигмі докласичного капіталізму традиція була важливіша за ринки, що були в статусі нового економічного механізму. У парадигмі класичного ліберального капіталізму ринки і економіка мають домінуюче значення і підпорядковують собі суспільство. Некласичний організований капіталізм ХХ ст. намагався визволити суспільство, поставити його поряд із ринками і економікою. А от постнекласичний, найсучасніший капіталізм спрямований на *визволення суспільства разом із висуванням на значущі місця психологічного самопочуття народу, його національної гідності та інтернаціональної, глобалізаційної етики і культури.*

Тобто в основі модернізації психології політиків має лежати принципово інший шлях – слідування цінностям, а не досягнення мети будь-яким шляхом. Досягнення особистих інтересів, мети є пріоритетом модернізованого суспільства з «модульною» людиною (відповідальною, автономною, але виробленою як частина моделі для складання відповідного суспільства) на чолі. В сучасному світі спостерігається послаблення і поступове зникнення ліберальної ідеології як у США, так і в країнах посткомуністичного блоку, поява нових капіталістичних країн в Азії. «Невидимі руки» ринку, суспільства, моралі, культури, архетипів обумовлюють не стільки ринкові, скільки інші види саморегуляції, формуючи і соціалізуючи людину певного типу. Ця постнекласична хода капіталізму характеризується інноваціями в розумінні прогресу і модернізації, більшою увагою до цінностей і нагальною потребою вирішення екологічних, етичних проблем, справедливості тощо. Сьогодні з'явилися нові форми капіталізму в рамках національних традиційних країн Азії, Китаї, В'єтнамі, де ставка була зроблена на увагу політиків до національних цінностей, можливостей народу і території.

Проте політикам необхідно уважно вивчати цінності – ті, що об'єднують людей, створюючи з них національну державу, і ті, що роз'єднують різні регіони, національ-

ності, етноси. У Франції, наприклад, є нація, але немає етносу. Що таке французький етнос? Ніхто не знає. А національна держава дуже сильна. Може, в них це відбулося і за рахунок мови. А от в Україні, навпаки, дискурс мови роз'єднав людей. Треба аналізувати історію і психологію народу, а вже тоді розпочинати той чи інший політичний дискурс у ЗМІ.

Українська ментальність за своїми психологічними властивостями тягнеться саме до такого життя – мирного, наповненого працею, внутрішньовпорядкованого і, головне – співзвучного Природі. У ненависну для українців боротьбу їх втягували різні історичні партнери – Австро-Угорщина, Польща, Росія. В тих історичних «шлюбах» Україна втратила віру в себе, загубила позитивну самоідентичність, перестала творити власне життя.

Може, саме тому українці не змогли розкодувати той чорнобильський знак для себе і швидко забули страшний урок! Пішли старим, колись об'єктивно-необхідним і природним для частини людства, а тепер – відпрацьованим і брудним шляхом варварського капіталізму і політичної «охлократії» з усіма психосоціальними наслідками. Цей шлях уже пройдений людством, і просто безглуздо його знов повторювати, особливо нації, що завжди знаходилася поряд із цивілізованими народами. Але знову спрацьовує «дистресовий досвід» минулого України, вона потрапляє в полон міжкланової боротьби під виглядом політичного самовизначення народу і марнує обмежений час, відведений на підготовку нового виду людей, здатних протистояти катастрофам людського походження.

На жаль, Україна не змогла позбутися комплексу малоросів і знову стала заглядати у вічі багатих і сильних країн, не розуміючи, що багатство і силу можна розуміти і будувати по-своєму, по-українські! Політичний простір постчорнобильської України – це простір чорних сил, які постійно відволікають країну і народ від головної її місії, яка і могла б, по суті, стати сильною національною ідеєю, здатною об'єднати всі регіони і народності України, незважаючи на психосоціальні відмінності між ними. Не можна шукати національну ідею в політичному просторі, бо боротьба в ньому завжди була націлена на перемогу одного боку реального життя, залишаючи безправним інший. Національна ідея може народитись лише над сучасною політикою, зміцнюючи і водночас об'єднуючи всі клани і всі політичні угруповання.

Не треба довго мудрувати над формулюванням національної ідеї, бо її вже сформулював Чорнобиль: формування нової цивілізаційної культури виживання, підготовка нової генерації людей (здатних утримувати технології, що стали сильнішими за людей) і повернення українській землі цивілізованого вигляду і самопочуття. На Україну та на її нових людей тоді будуть дивитися інші держави – так, як дивився весь світ на Майдан! Діти й сьогодні на своїх вечірках крутять пісні Майдану, співаючи «нас багато, нас не подолати». Вони готові прийняти високу ідею перетворення України! На відміну від тих, хто вже мертвий душею, хто не бачить, що настав момент істини для України, енергетику якої вже не підніме жодне політичне гасло, жодна політична кампанія! Енергія творення нового життя, енергія Майдану потре-

бує такого ж високого професіоналізму, як і атомні електростанції. Вона не відповідає на штучні виклики.

Іміджеві образи, що створюються владними структурами за гроші з метою маніпулювання народом, іноді спрацьовують, але не надовго. Бо створений образ випаровується з першими ж практичними кроками так званих політичних провідників. Неуспішність іміджевих спроб і негативна успішність реальних образів пояснюється феноменом національної ідентичності. Біжать люди з України тому, що вона не така, як вони хотіли б. Швидко випаровуються іміджеві гроші тому, що в порівнянні з глибинним предметом національної ідентичності створені образи чужі і штучні.

Глибинний предмет національної ідентичності (соціетальна психіка) – це і є **бажаний образ**, з яким люди інтуїтивно співвідносять все, що відбувається або пропонується. Але, незважаючи на неймовірну частоту вживань цих слів в інформаційному просторі України – «менталітет», «національна культура», справа з місця не зрушується, бажаний образ не наближається до реальності. Він весь час мігрує від помаранчевих до синіх, від однієї мови до двох мов, від єдності до федерації, від Європи до Росії тощо.

Під час такої міграції національного ідеалу на тлі соціальної аномії розвинувся образ України як паралітика з розкоординованими рухами, думками, вчинками. «Ноги танцюють, голова бреше, а руки дулю дають» – каже народ.

Не буває нічого страшнішого для колективної психіки народу за неможливість реалізувати бажаний образ життєустрою, в якому міститься зрозуміла і чітка система глибинних цінностей. Українська психіка, яку коротко можна назвати «Берегиня», має структуру, в якій найсильнішою і творчою є етична функція, вміння цінувати почуття обов'язку і моральні засади життя, вимогливість до себе та інших у питаннях совісті і моралі. Етична функція української психіки є джерелом певних моральних цінностей, серед яких дуже важливою є принцип прийняття іншого не за кровним, а за моральним родством. Згадаємо спокійне і розсудливе прийняття правління литовського князя Любарта в XIII ст., який зміг вбудуватися в українські традиції життя, і різке неприйняття поляків і московитів.

Для України характерно протистояння моральному знищенню, потяг до справедливості, оборона свого рідного, погляд на світ зсередини, свобода і відповідальність. Цього можна досягнути лише за наявності надійних взаємин, де на іншого можна покласти як на самого себе. Змінювати інших не треба, їх можна тільки спонукати до самовдосконалення. Зрада – найганебніший злочин.

Врахування структур колективної психіки регіонів України як архівів глибинних цінностей, підключення механізмів налагодження ефективних взаємин між різними формами регіональних світоглядів, повернення селянської культури як матриці національної культури, відродження інституту суспільної думки як наглядча за виконанням моральних правил життя, підвищення соціального статусу різних професій і багато інших рекомендацій може дати наука, що опікується проблемами українського соціуму, але наука, на жаль, сьогодні мало кого цікавить.

З надією на те, що саме Україна, люди якої за Чорнобиля зазирали в очі Кінця, здатна за своїми людськими і природними ресурсами змінити не тільки свої, але й

уявлення всього людства про кінцеві цінності життя, змоделювати інший світ успіху, щастя, толерантності, порядку, ми завершуємо свою статтю.

1. *Андреева Г. М.* Современная социальная психология на Западе. Теоретические ориентации / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : МГУ, 1978. – 269 с.
2. *Афонін Е. А.* Психокультура України: «помаранчевий перехід» / Е. А. Афонін, О. А. Донченко, В. О. Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 77–93.
3. *Донченко Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
4. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
5. *Донченко О. А.* Феномен психічної інфляції як кризовий механізм політики / О. А. Донченко // Політ. менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 3–15.
6. *Зейгарник Б. В.* Патопсихология / Б.В. Зейгарник. – М. : МГУ, 1986. – 252 с.
7. *Московичи С.* Машина, творящая богов : пер. с фр. – М. : «Центр психологии и терапии», 1998. – 560 с.
8. *Пригожин И.* Порядок из хаоса : новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. Ю. А. Данилова. – Изд. 2-е. – М. : Эдиториал УРСС, 2000.
9. *Татенко В. О.* Відношення політики і моралі як предмет наукового інтересу та актуальна проблема суспільного життя / В. О. Татенко // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. вип. – С. 6–7.
10. *Федотова В. Г.* Глобальный капитализм : три великие трансформации : социально-философский анализ взаимоотношения экономики и общества / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова. – М. : Пролетарская революция, 2008. – 475 с.
11. *Шарп Д.* Незримый ворон : Конфликт и Трансформация в жизни Франца Кафки / Д. Шарп. – Воронеж : МПО «МОДЕКС», 1994. – 127 с.
12. *Юнг К.* Архетип и символ / К. Юнг. – М., 1991.
13. *Юнг К. Г.* Душа и миф : шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К. : Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. – 382 с.
14. *Юнг К. Г.* Избранное / К. Юнг. – Минск, 1998.
15. *Юнг К. Г.* Психология переноса : статьи / К. Г. Юнг. – М. : Рефл.-бук, К. : Ваклер, 1997.
16. *Якоби М.* Встреча с аналитиком : феномен переноса и реальные отношения / М. Якоби. – М. : Когнитив-Центр, 2007. – 143 с.